

РЕЦЕНЗІЇ

*Оксана Юркова
(Київ)*

ОСТАННЯ АДРЕСА: РОЗСТРИЛИ СОЛОВЕЦЬКИХ В'ЯЗНІВ З УКРАЇНИ У 1937 – 1938 РОКАХ: В 2 Т. – 2- е вид., доопрац. і доп. – К.: “СФЕРА”, 2003.

У 1997-1999 рр. в Україні незвичним для наукового видання альбомним форматом вийшов тритомник “Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії”, що був присвячений пам’яті безвинно засуджених до страти 1116-ти в’язнів сумнозвісного СТОНУ (“Соловецького табору особливого призначення”), значна частина із яких були українцями. Вже самим форматом видання упорядники підкреслювали справжній розмір тих страшних документів, що були вміщені у першому томі – фотокопій так званих “розстрільних” протоколів, або ж офіційною мовою – “протоколів засідання Особливої трійки УНКВС Ленінградської області про повторне засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми” від 9-14 жовтня 1937 р. Тоді багатьох читачів, які брали у руки тритомник, шокувало оте 1116 разів повторюване слово “РАССТРЕЛЯТЬ”, надруковане великими літерами розрідженим шрифтом поруч із надрукованими також великими літерами ПРИЗВИЩАМИ в’язнів. А документи другого і третього томів – витяги із тюремних справ в’язнів – вихідців з України, що були надані для публікації з фондів Регіонального управління ФСБ Росії по Архангельській області, агентурні повідомлення та довідки про ув’язнених, протоколи допитів, меморандуми, акти про виконання смертних вироків, заяви родичів ув’язнених, прокурорські протести, документи про реабілітацію, документи та матеріали з архівно-слідчих справ, які зберігались у Державному архіві СБУ, спогади колишніх соловецьких політв’язнів, яким пощастило виїхати з островів до зливої осені 1937 року, – слугували додатком до тих жахливих за самою суттю “розстрільних протоколів”.

Тритомник по суті став книгою-реквіємом. Нарешті родичі загиблих на Соловках і дослідники тоталітарної доби змогли точно вказувати дату, місце і причину смерті видатних українців – письменників

Василя Атаманюка, Марка Вороного, Миколи Зерова, Григорія Епіка, Мирослава Ірчана, Михайла Козоріза, Валеріана Поліщука, Антона, Богдана, Володимири, Івана, Остапа, Тараса Крушельницьких, режисера Леся Курбаса, істориків та політичних діячів Олександра Бадан-Яворенка, Йосипа Вайсберга, Сергія Грушевського, Михайла Лозинського, Бориса Пилипенка, Євгена Черняка, Матвія Яворського, філософів Василя Гоца, Петра Демчука, географа Степана Рудницького, колишнього українського наркома Михайла Полоза – і ще багатьох сотень тих, кого без перебільшення називають “цвітом нації”. Завдяки координації зусиль працівників Соловецького музею, Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру “Меморіал” та його директора В. Іофе, співробітників Державного архіву СБУ, науковців Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України в науковому ужитку та пресі з’явилися географічні координати масових розстрілів соловецьких в’язнів – “урочище Сандормох” під Медвеж’єгорськом (Карелія), “командирівка Ісаково” на Соловках та “пустиш Койранкангас” під Токсовим біля Санкт-Петербургу. Це дало можливість далі продовжувати пошукову роботу та увічнити й освятити місця останнього спочинку наших видатних співвітчизників.

Проте, незважаючи на надзвичайно високу наукову вартість тритомного видання, йому бракувало іменного покажчика й належного археографічного опрацювання поданих документів, що інколи утруднювало користування ним. Давався взнаки і незначний тираж цього знакового тритомника. Тож вихід у світ у 2003 р. другого видання – доопрацьованого і доповненого – можна назвати вкрай необхідним. Відзначимо, що редакційна колегія та упорядники “Останньої адреси” відмовились від банального передруку тритомника і доклали зусиль, щоб нове видання було оригінальним за формою та зручним у користуванні. І це, без сумніву, їм вдалося.

Друге видання “Останньої адреси” – це двотомник із наскрізною пагінацією (це дуже полегшує користування виданням), що складається із передмови, написаної заступником Голови СБУ, генерал-лейтенантом юстиції Володимиром Пристайком, радником Галузєвого Державного архіву СБУ, полковником Олександром Пшенніковим та професором, доктором історичних наук, керівником Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Юрієм Шаповалом “Соловецька трагедія 1937-1938 років: причини і наслідки”, 5 розділів, списку скорочень, іменного покажчика та короткої англійської анотації й англійського варіанту змісту. І якщо перше видання вже своєю формою робило акцент на трагедії

1937-1938 років, то друге видання передусім присвячено *долям* непересічних українських діячів, що опинились на Соловках, розповідає про їх тернистий життєвий шлях ДО Соловків і НА Соловках.

Перший розділ двотомника – це документальна розповідь про пошук, що був проведений Санкт-Петербурзьким науково-інформаційним центром “Меморіал” та Галузевим Державним архівом СБУ у 1997-1998 рр. по встановленню жертв соловецьких розстрілів і увічненню їхньої пам’яті. Завершується розділ невеличким “Словом” начальника Галузєвєго Державного архіву СБУ Сергія Богунова. Це, по суті, некролог на смерть засновника і директора петербурзького “Меморіалу” Веніаміна Іофе (1938-2002), який зібрав і передав всю наявну у нього інформацію про Сандормох для публікації.

Розділ другий – “Шлях на Соловки: Документи з архівно-слідчих справ майбутніх соловецьких в’язнів” – складається з 181 документа: витягів з протоколів допитів, свідчень, життєписів, висновків у справі, вироків, листів родичів, довідок про реабілітацію більш ніж 40 українських політичних, громадських і релігійних та культурно-освітніх діячів. Прикметною ознакою розділу є згрупування документів відповідно до тих справ, за якими майбутні соловецькі в’язні були засуджені: про А. Барбара, В. Підгаєцького, В. Удовєнка, Г. Холодного документи розповідають як про фігурантів справи “Спілки визволення України”, про Й. Міодушевського та Р. Шишка – як про фігурантів зі “справи ксьондзів”, М. Зайця, Й. Зозуляка, М. Ірчана, Л. Курбаса, А. Марцинюка та інших – як про фігурантів справи “Українська військова організація” тощо. Ці документи не лише розкривають життєписи в’язнів Соловків, але й відтворюють процес формування СРСР як тоталітарної держави, додають безліч свідчень до характеристики сталінізму. І, нарешті, ці документи відповідають на запитання: “За що, власне, ці українські діячі опинились на Соловках?”.

Розділ третій “Внутрішньотабірна “змова”: Документи з тюрєних справ та матеріали оперативної розробки в’язнів” – найбільший з усіх і складається з 456 документів із 84 справ засуджєних з оперативної частини Соловецької в’язниці ГУДБ НКВС СРСР. Це, без застережень, унікальні джерела – довідки, складєні так званими “источниками”, меморандуми, повідомлення, страшні у своїй лаконічності та повторюваності акти про виконання вироків, протєсти у справах, заяви родичів, висновки про реабілітацію. Ці документи і матеріали дають уявлення про соловецьке табірне життя, яке було під тотальним контролем – табірне начальство знало не лише про листи в’язнів та їхніх родичів, які перлюструвались і фіксувались, а бандеролі ретельно описувались, але й хто й що кому казав, коли ходив (або не ходив) до кого

в гості, які газети читав тощо. Інформація “источников” цінна й тим, що показує, як соловецькі в’язні оцінювали міжнародне й внутрішньополітичне становища СРСР і України зокрема, вплив тих або інших подій як на долю країни, так і на їх власну (приміром, після вбивства Кірова небезпідставно очікували великих репресій; за газетними повідомленнями і розповідями новоприбулих “соловчан” відзначали зміни в настроях населення на західноукраїнських землях до СРСР на початку і в середині 1930-х років; усвідомлювали сутність радянської влади, а деякі навіть передбачали “великі чистки”, усвідомлювали роль Сталіна і т. ін.). В’язні Соловків намагались бути активними й у відстоюванні своїх людських прав: у виданні знаходимо численні дані про проведення індивідуальних та колективних голодувань з тих або інших приводів (зокрема, для відновлення можливості листування з рідними, для покращення житлових умов тощо). Документи розділу вимагають прискіпливого вивчення не тільки в контексті того чи іншого “фігуранта”, але й як цілісний масив, дають багатющий фактологічний матеріал для узагальнень. Вони переконливо доводять, що в більшості своїй представники української інтелігенції на Соловках “залишались ворогами радянської влади” і навіть у нелюдських умовах “вели контрреволюційну пропаганду проти заходів партії і уряду”.

Нарешті, четвертий розділ видання – це, власне, ті “розстрільні протоколи”, які і поклали початок цій книзі. У другому виданні вони подані вже не фототипічним способом, а звичною комп’ютерною версткою. І навіть у такому поданні вони викликають лише жах – ті 9 списків на 273 сторінках! До цих списків упорядники додали ще списки осіб, репресованих в Україні, а також українців, репресованих за її межами, які відбували покарання на Соловках та були розстріляні 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. під Медвеж’єгорськом, 10 – 25 листопада 1937 року і 14 лютого 1938 р. у «пустоші Койранкангас» під Токсово та 17 лютого 1938 р. на Соловках у районі “командировки” Ісаково. В цих списках можна знайти біографічні відомості (за наявними архівно-слідчими справами) про розстріляних (рік і місце народження, національність, освіта, “компрометуючі дані” [тобто служба у частинах російської чи австрійської армії, перебування в інших, крім ВКП(б), партіях], короткі дані про останнє місце роботи, дата засудження, яким органом, за якою статтею і до якого терміну, дані про реабілітацію. На жаль, ці дані досить лаконічні.

До п’ятого розділу “Спогади” упорядники включили витяги із книги С. Підгайного “Українська інтелігенція на Соловках”, що нині є бібліографічною рідкістю, лист історика-архівіста М. Новикова та уривки із спогадів Ю. Чиркова, В. Мисика, І. Гришина-Грищука.

Серед надзвичайно позитивних моментів цього двотомника не можемо не згадати про наявність докладної археографічної легенди, що супроводжує кожний документ чи спогад. Це, без сумніву, збільшило наукову цінність книги у порівнянні із першим виданням. Окремої подяки від читачів заслуговують також ретельно складені список скорочень та іменний покажчик, останній з яких займає 73 сторінки! В іменному покажчику прізвища, ім'я та по-батькові подані в російському та українському варіантах, відзначені прізвища (якщо немає ініціалів) репресованих, позначені справи, у яких вони фігурували, а біля прізвищ працівників НКВС названі їх посади. Такий довідковий апарат надає виданню додаткової наукової ваги. Не можна не згадати й добірний фотоілюстративний матеріал, вміщений у виданні – світлини Соловків, фрагменти експозиції Соловецького музею, обкладинки архівно-слідчих справ та фотокопії документів, фотографії в'язнів соловецького табору.

Таким чином, можемо констатувати, що ці дві книги стали не банальним і черговим збірником документів і матеріалів, а справді науковим виданням, яке має також неабияке громадсько-політичне значення.